ПОВІСТЬ ПРО ЗАГУБЛЕНУ ДУШУ

і

Будинки стояли схожі один на одного, як унітази. Цегляні п'ятиповерхові потвори ("Сіцілізм, кузькіна мать!") з однаковими під'їздами, дверима, балконами, вікнами, з однаковими дахами і цоколями, вони навіювали таку нудьгу безпросвітну, що випадковий перехожий намагався чимшвидше вибратися з цього безликого стовпища. Бо й люди, здавалося, живуть тут такі самі безликі й схожі одне на одного, приречені до кінця своїх днів губитися в отій сірій масі, що її звуть натовпом. Що, зашившись в одну з оцих нірок-квартир, вони висловлюють одні й ті самі думки, жують одну й ту саму "їжу, дивляться в одне й те саме вічко телевізора, цього ненаситного Молоха двадцятого століття, і їх можна переставляти, як пішаків на шахівниці, — нічого не зміниться.

Та люди тут жили такі самі, як і всюди: зі своїми характерами, уподобаннями, звичками, вони так само сміялися й плакали, раділи й гнівались, як і мешканці інших кварталів, і коли б оце взяти й переселити Миколу Захаровича Мадюдю та його дружину Надію Іванівну в інший, нормальний будинок, у повнометражну квартиру, в його особистому житті нічого не змінилося б. Він так само підхоплювався б рівно о шостій і робив би півгодинну зарядку, так би снідав о восьмій і ваксував і без того старанно начищені черевики, так би вдягав напрасований мундир, здуваючи щонайменшу пилинку, так би виходив рівно о восьмій на вулицю, хоч квапитися, власне, не було особливої потреби: вже п'ятий рік як на пенсії. І хоч брав із собою Микола Захарович той же "дипломат", що й п'ять років тому, однак у "дипломаті" були тепер не службові папери, а порожні пляшки з-під молока та ще кульки целофанові, бо поспішав він не до штабу, в якому нещодавно служив, а в гастроном, в одну із тих черг, що як появляються з раннього ранку, так і не зникають до пізнього вечора, наче й магазини наші будуються разом із чергами. Він так би потім повертався додому й

виставляв акуратно на кухні принесене, шикуючи пляшку до пляшки, пакет до пакета, хоч дружина за хвилину все те прибере й переставить чи то в буфет, чи в холодильник. Він би, повторюю, не поступився і на йоту жодною із звичок, що їх набув за довгі роки служби в місцях, куди його закидала сувора доля військового.

А вона закидала його в такі Богом забуті, безлюдні закутки, що залишалося тільки дивуватись, як там можна й вижити.

То на Курили, молоденьким ще офіцериком, з такою ж юною дружиною: півроку в тісному наметі, де ні розминутись, ні повернутися, де уночі все крижаніло з холоду, а вдень напікало так, що дим ішов з голови, поки побудували заставу і вони поселилися в кімнатці, три на чотири, в якій ледве умістилось металеве односпальне ліжко, дві саморобні табуретки й столик. Та якою затишною здавалася щоразу молоденькому Миколі Захаровичу ця кімнатка, коли він повертався під ранок із почорнілим од морозу обличчям, як тепло дихали й вимита до гарячого блиску підлога з дешевенькою, од порога доріжкою, і сніжно-біла фіранка на єдиному вікні, й електричний паруючий чайник та два алюмінієвих кухлі, що довірливо тулилися один до одного. І Надюша, розімліла зі сну, зустрічала його на порозі, допомагала звільнятися від задубілої шинелі, одтирала задубілі пальці гарячими своїми долоньками. Потім вони сиділи на ліжкові, притулившись одне до одного, пили, обпікаючись, міцно заварений чай, і Микола Захарович відчував себе найщасливішою у світі людиною.

То на Східний Памір, на кордон із Китаєм, де за десятки піднебесних кілометрів не зустріти живої душі й де у первозданному хаосі перемішалися долини й гори. Тут щоденно доводиться складати іспит на виживання, — безконечні сім років на відрізаній від усього світу заставі, де єдиною розвагою для молодої ще жінки могли бути хіба що встановлені статутом щоденні наряди на охорону державних кордонів.

І жодної скарги, жодного докору за всі оті роки — на поламане власне життя розпещеної панянки з великого міста, яка блискуче

закінчила консерваторію і якій викладачі пророкували велике майбутнє. Тендітна ця росіяночка, котру щиглем можна було перебити й котра народилася, здавалося, для того, щоб ніжитися в розкошах, вона хоробро пірнула в суворе життя дружини прикордонника з вічною невлаштованістю, з відсутністю найелементарніших побутових умов, коли іноді бракувало кухля води не те щоб сполоснути обличчя, а щоб напитися. Коли за вікном один і той самий краєвид: висушена на камінь долина, замкнена неприступними горами.

І так — день у день, рік у рік... Весна, літо, осінь, зима, не схожі на ті, що в інших горах, в інших долинах, наче проказують: тобі тут місця немає, ти тут пропадеш. Навіть офіцери, здорові, повні сил чоловіки, нерідко спивалися, топлячи в горілці чорну безвихідь. Що вже сказати про неї, живцем вихоплену із світу музеїв, театрів, кіно, затишних, як кубельця, квартир, людних, яскраво освітлених вулиць!

Та вона стоїчно все переносила, в неї це було в генах, чи що: приживатися навіть на камені. Відчувати себе вдома скрізь, хоч куди б її занесло. Де я, там і Росія.

Мадюдя не втомлювався нею гордитись: особливо йому лестило те, що вона, з інтелігентної російської родини, завиграшки поріднилася з ним, колишнім селюком із Кобеляків, який ще у військовому училищі відчував власну неповноцінність, власну ущербність тільки тому, що мав нещастя народитися українцем. З першого ж дня його прозвали хахлом, і так хахлом він училище й закінчив. І хоч у тому слові, як правило, не було ні злоби, ні якоїсь особливої зневаги — просто хахол як ознака твоєї належності до іншої нації, як узбеки, казахи, киргизи — всі поголовно чурки, — воно, слово те, завжди його ранило. Варячись в училищному казані, він щосили намагався позбутись ознак селюка, що видавали його з головою. Особливо отого проклятого українського "г", за яким безпомилково впізнавали, хто він такий. І невдовзі навчився так твердо те "г" вимовляти, що міг би позмагатись з будь-яким росіянином.

Ще на першому курсі його провідала мати. Забилася за сотні кілометрів, вихопившись із глухого села, відрізаного від цивілізованого світу таким чорноземом, що в негоду, в дощі, добратися до нього можна було хіба що на тракторі. У плюшевій чорній "ди-журці", у вовняній хустці і стоптаних чоботях, з двома клумаками через плече (клумаки були такі, що коли Мадюдя взяв їх до рук, то аж присів), вона стояла під ворітьми, терпляче виглядаючи сина. Він ще здалеку її упізнав (гаряче хлюпнуло в груди) й одразу ж оглянувся на високі вікна училища: раптом здалося, що весь його курс прилип до тих вікон. Тому і повів свою матір не в двір, не в спальний корпус, як це робили курсанти, а подалі од вікон, попід високим парканом, де ніхто не міг їх угледіти.

І тут Мадюді, який ось уже півроку не був у селі й бачив лише міських жіночок, впало в око, яке в матері старече обличчя. Матері не було іще й сорока, а постав поруч із нею сорокалітню дамочку з міста — небо й земля. Наче всі на світі вітри — і зимові, й осінні, і літні, нещадно холодні й посушливі, — лишали злий слід на цьому обличчі, всі незгоди та клопоти лягали глибокими зморшками, що вже не вигладяться довіку, не затушкуються жодними кремами (та й який там, Господи, крем! Мати не знала б, куди й подітись од сорому, коли б хтось узяв та й намазав кремом їй вид). Матері можна було зараз дати і п'ятдесят, і шістдесят: недарма ж у селі двадцятилітніх жінок звуть уже тітками, чоловіків того ж таки віку — дядьками, а як стукне за сорок, то й зовсім уже баба чи дід.

Ось про що подумав, дивлячись на матір, Мадюдя, і йому стало так її жаль, аж серце щемом узялось, але навіть цей щем не стер невидимої лінії, що пролягла поміж ним, курсантом училища в доладно підігнаній формі, з молодим, чорнобривим обличчям, і цією жінкою, виснаженою щоденною каторжною працею.

Мати все розпитувала, як йому тут, мати не зводила з нього жадібно-люблячих очей, вона весь час доторкалась до нього, гладячи то руку, то плече, і Мадюдю вже мучила совість, що він не повів матір до себе, знав же, яка б це була їй утіха, та при самій лише думці, що її,

отаку, побачать із ним поруч, у нього затерпав язик запросити матір до спального корпусу. Він дуже боявся, що мати залишиться на ніч і тоді йому доведеться йти до начальника училища, щоб їй дали притулок, а начальник училища скаже: ну ж бо познайом мене з матір'ю (бувало й таке) — і йому доведеться вести її, отаку, в оцій жахливій "дижурці" і батькових стоптаних чоботях, заляпаних чорноземом, на до блиску начищений паркет, повз курсантів і викладачів... Він так боявся цього, що все не наважувався запитати, чи надовго вона приїхала. А коли врешті наважився й спитав (аж язик прилип до піднебіння), коли мати відповіла: "Я, сину, сьогодні й поїду. Осьо й білет уже куплений", — відчув таку полегкість, що не знав, чим матері й догодити.

— Ви, мабуть, голодні?

— Та я ще в поїзді поїла, — відповіла мати, не зводячи з сина люблячих очей. — Та хіба мені багато треба...

— Ні, — заперечив Мадюдя: хоч тут мав зробити приємне матері. — Ось я збігаю одпрошуся, а ви мене тут заждіть. Тут недалеко й столова.

— Та не треба, синку, я не голодна. Але Мадюдя лишився невблаганний:

— Стійте тут і нікуди не рипайтесь!

Він уже повернувся бігти, коли мати гукнула у спину:

— Синку, а передача!

Ох ця передача! Грубезні клумаки з сільської ряднини. Мадю-дя, хоч які вони були важкі, не перекинув через плече — поніс у руках, чіпляючи ними об землю.

— Мати приїхала? — спитав вартовий.

— Сусідка, — буркнув, спаленівши, Мадюдя.

У спальні, слава Богу, не було жодної душі. Мадюдя похапцем одчинив тумбочку, став викладати принесене. Масло, сало, пиріжки, ковбаса, біла, як сонце, хлібина, що не черствіє тижнями, малосольні хрумкі огірочки, ще й закоркована кукурудзяною затичкою пляшка літрова — цю він сховав подалі...

Напакувавши повнісіньку тумбочку, Мадюдя скрутив тугіше ряднину, ще й загорнув у газету, щоб не мозолила очі, та й побіг одпрошуватись: провести матір додому.

Весь день пробув Мадюдя з матір'ю. Зводив її в їдальню, замовив дві одбивні, два салати, два компоти й два шматки торта, показав матері, як їх учать тримати виделку і ніж: виделку — у лівій, а ніж — у правій, і то не затискати, як вила, в кулаці, а отак, делікатно, на кінчиках пальців, бо з того, як ти тримаєш виделку й ножа, видно одразу, культурна ти людина чи ні. "Ось попробуйте й ви, це не так важко!" Та мати, сільська темнота, одразу й упустила виделку на землю. Зводив і в кіно: іще на дві години ближче до вечора, а потім просто прогулювалися вулицями, подалі од центру, щоб не наткнутися на якогось курсанта знайомого, — находилися так, що ніг під собою не чули, коли нарешті дійшли до вокзалу.

А тут уже й поїзд чекає на матір, і нижнє місце в плацкартному вагоні, й згадка, що матері їхати майже добу, а весь харч у нього в тумбочці. "Та нічого, сину, зі мною не станеться, чи мені вперше!" — оцього вже не міг допустити Мадюдя: вискочив на перон, підбіг до кіоску, купив три бутерброди з ковбасою. Ще й поклав кілька мідяків перед матір'ю на столику: "Оце вам, мамо, на чай". Мати на ті мідяки й не глянула — не зводить із сина очей. "Ти ж, сину, влітку приїдеш?" — "Приїду, мамо, приїду". (Востаннє називав її матір'ю, а вже влітку, коли таки приїхав, — тільки мамашею). "Гляди ж не забувай, бо для мене тільки й сонця, що ти".

Отак і провів Мадюдя матір, і вона більше не приїжджала до нього, бо важко захворіла: полола у ланці колгоспні буряки, коли над самісінькими головами пролетів літак, та якби ж просто пролетів та полякав — а то обсипав чимось ядучим та білим так, що тільки очі було й видно. Жінки до вечора одкашлювалися та лаялись, а згодом одну по одній усю ланку одвезли до районної лікарні. Переполоху було на всеньке село, приїжджав навіть прокурор, тільки прокурор як приїхав, так і поїхав, поївши у голови шашликів та посьорбавши юшки, а вся майже ланка, дванадцять жінок, "стала негожа", як писала синові мати, "ні до роботи в колгоспі, ні дома". Ткнули кожній у зуби по десять карбованців "пенції", пообіцяли з переляку й путівку до санаторію, а тоді все так і заглухло, лишилася тільки хвороба, яка поїдом їсть що вдень, що вночі: ні стояти, ні лежати. Краще було б, мабуть, померти, ніж отак мучитись, єдине, що тримає на світі, це те, що "ти, сину, скоро приїдеш до матері. Просинаюся — про це тільки й думаю, лягаю — то теж".

І Мадюдя таки поїхав до матері, коли настали літні канікули. Поздавав усе на п'ять, голова в нього варила дай Боже, "весь у батька", хвалилася не раз мати, а їй видніше, бо тата Мадюдя вже став забувати, батько загинув ще в сорок першому в липні, лишилася од нього тільки похоронка, ота похоронка ого як помогла, коли вступав до училища (написав же в отій проклятій графі, що перекривала всі дороги в житті, що таки був на окупованій території, і не бачити б Мадюді училища, та ще й прикордонного, куди просівали наче крізь сито, коли б тато не змив своєю кров'ю вину неповнолітнього сина). Мадюдя поїхав до матері, яка, у двадцять три роки лишившись удовою, сином тільки й жила, ним тільки й дихала, тому й заміж не вийшла, і ступив на поріг, з ніг до голови у військовому, вбраний, як то кажуть, з голочки, і весело гаркнув:

— Здравия желаю!

Мати як стояла, так і сіла.

— Щоб же ти був такий здоровий, як мене налякав! Думала, що якийсь москаль до хати ступив.

— Служба, мамашо, служба.

Були й сльози, і обійми, і нашвидкуруч зібране застілля, і сусіди, що забігали глянути на "службу", — все було як і годиться; а перед тим як ступити в двір, ще на підході до рідної хати, впізнав Мадюдя калину, що пишно росла під вікнами, сягаючи стріхи.

Колись ще малим (було тоді йому років зо три, не більше) пішов з матір'ю до лісу по хмиз та й наткнувся на молоденький кущик калини, що ріс у такій гущавині — звірові не продертись, не те що людині. "Ма, калина!" — закричав зраділо малий, бо й кілька ягідок-сережок червоніли на зеленій голівці. Мати здивувалася, як вона тут і виросла, не інакше якийсь птах посіяв зеренце, тільки не судилося тобі тут, бідолашній, і вижити: зачахнеш без простору й сонця. І так жаль стало малому цієї рослинки тендітної, так її жаль, що він ухопив матір за руку: "Ма, візьмемо її додому!" Доти просив, доти канючив, поки мати й погодилася. Сходили по лопату, викопали: "Бери тепер, синку, й неси", — і Миколка, обійнявши з усіх своїх сил кущик, поніс обережно додому, і здавалося здалеку, що не дитина той кущик несе — сама калина простує стежиною, тільки голі ноженята виблискують.

Принесли, посадили, поливали, щоб прийнялася, щовечора, і стала калина рости наввипередки з Миколкою, і цвіла пишно щовесни, а всю осінь, до першого снігу, червоніла яскравими кетягами, і ті кетяги, вже зрізані, аж до весни висіли в коморі на стінах.

Схвильований, Мадюдя не пішов одразу до хати — звернув до калини. Побачив новеньку огорожу довкола куща: під калиною завжди бабрались кури, особливо у спеку, шукаючи прохолоди, вибехкували глибокі ями, тож мати, виглядаючи сина, й захистила калину од

птаства, та так уже любовно переплела ті лозини, що огорожа аж ясніла під сонцем...

На Мадюдю так і війнуло далеким дитинством, йому аж сльози набігли на очі — оглянувся, чи ніхто його не бачить: вулиця була порожня, вимерла од літньої спеки...

Прокинувся вранці рівно о сьомій. Лежав, чекаючи звичного "Подйом!", що пружиною викине з ліжка, та команда все не лунала, тоді він подумав, що сьогодні ж вихідний, коли їх будять на юдину пізніше, і повернувся був на бік, щоб доспати оцю годину нею до останньої хвилини, аж тут ворухнулася думка, що й ліжко якесь незвичне: м'яке та широке, і ковдра якась не така. Мадюдя розклепив повіки і побачив себе не в казармі, а в кімнаті, і таким затишком війнуло на нього, що аж усміхнувся. Усміхнувся, зібгався в солодкий клубок, ще й очі міцно заплющив: знову заснути — не на відміряну строго годину, а досхочу, але тут до нього долинув якийсь звук: хтось наче шкрібся знадвору в стіну, шарудів, наче миша, і той звук заважав йому знову заснути. Мадюдя ще трохи полежав, зарившись головою в подушку, але звук добиравсь і сюди, шкріб над самісіньким вухом. Він з прикрістю відкинув подушку, натягнув штани, вийшов надвір. І одразу ж побачив матір. Ні, спершу не матір, а стіну. Ще вчора руда та обшарпана, стіна святково біліла навпроти ранкового сонця — хата наче вдягла празникову сорочку, наче взулася в червону, старанно підведену призьбу і стояла посеред зеленого двору така весела й ошатна, що

Мадюдя мимоволі замилувався нею. І мати була тут же; вся заляпана крейдою, в одній руці тримала відро, а в другій — щітку.

— Мамашо, вы што? — не так спитав, як дорікнув матері Мадюдя: учора ж скаржилась, що вже й рук не має сил звести.

Мати обернулась до нього, і на її змученому, аж жовтому, обличчі наче ще одне сонце зійшло.

— Та оце білю хату. Бо стидно й перед Богом, і перед людьми. Син приїхав, а хата як у старців.

— Вы ж больны!

— Е-е, сину, ти приїхав — де й хвороба поділася!

Потім вони снідали: давно Мадюдя не ласував такими пухкими та білими варениками. Мати все підкладала та підкладала: не встигне Мадюдя спорожнити тарілку, а вона знову повна. Та й вареники ж! Що вареник, то підсвинок.

Наївся Мадюдя так, що ледь од столу одвалився.

— Та ти ж, мабуть, і не наївся вволю, — журилася мати.

— Вот так! — провів попід горлом Мадюдя. Його зморив сон, і він попросився в матері:

— Я еще часик сосну.

Проспав майже до вечора. А коли прокинувся та коли пообідали (мати в борщ зарізала спершу одну курку, а потім і другу; здалося, що перша буде не такою наваристою), коли мати переповіла синові останні новини в селі: хто женився, хто виїхав, хто помер, а хто з ким і посварився, — то попросила несміливо:

— Ходімо, сину, до клубу. Там сьогодні кіно привезли. Мадюдя й усміхнувся про себе: мати зроду-віку не ходила в

кіно, "хай ходить той, кому робити нічого", — казала щоразу, а це, бач, потягло і її. Не так, мабуть, у кіно, як похвалитися сином.

— Ти ж тільки хворму надінь! — Начеб він оце узяв та й нап'яв на себе цивільне!

Простували селом. Мати в біленькій празниковій хустині, яка ще більше відтіняла її жовте обличчя, її губи знекровлені, закуті в зморшки. Мадюдя ж високий, стрункий — кров з молоком, весь у військовому, здавався якимось аж чужаком на оцій сільській вулиці. І люди, які йшли назустріч, спершу й не впізнавали його і приглядалися пильно, а тоді вже вітались, на що Мадюдя козиряв і коротко кидав: "Честь имею!" — це в їхньому училищі, серед курсантів, вважалося найвищим шиком — отак привітатись.

Сказав оте "честь имею" й до парубків, які товпились коло клубу. Це були в основному його однокашники, разом і до школи ходили, тільки

Мадюді випала доля після школи потрапити до військового училища у великому місті, а ці селюки так і лишились волам хвости крутити. Той тракторист, той шофер, той їздовий, а той і зовсім коло вил — гній викидати з корівника. Хоч і перевдягся у святкове, а гноєм від нього тхне все одно. Отож Мадюді на них згори вниз тільки й дивитися. Не став ручкатись з кожним окремо, а недбало підкинув долоню до скроні:

— Честь имею!

Ну, його парубота одразу "честьімєю" й охрестила. Цим чортам тільки попадись на язик—довіку не одмиєшся. Навіть через рік, коли він знову появився в селі, казали: не Мадюдя, а "честьімєю" приїхав.

Одіспався, од'ївся Мадюдя за час канікул у матері так, що вже й мундир на ньому не сходиться. І ледь не женився.

Діло молоде, наїдне, після материних борщів, пиріжків та вареників серед ночі стало насинатись таке, аж місця собі не знаходив. А тут іще солов'ї — як показились. Серед літа, коли їм уже давно пора було

замовкнути, заходились витьохкувати так, що й мертві в могилах заворушилися.

На додачу ще й мати. Ще дожидаючи сина в гості, стала приглядатися та примірятись до сільських дівчат: перебрала всіх до одної. Щоб і красива була, і вдачею лагідна, і похватна до роботи — собі невістку, а синові — жінку. Перебирала, перебирала та й зупинилась на "фершальці", яка недавно в селі й появилась: якщо вже ця синові не до пари, то якої ще шукати!

І то ж хитра: не сказала синові навпрошки, що ось я тебе зведу з гарною дівчиною, а попросила провести її до медпункту. Така, мовляв, слаба, що, гляди, ще й упаде по дорозі.

— Тільки хворму надінь!

Валя, "фершалка", молоденька, сіроока, весела, з важкою косою, перекинутою через плече аж на груди, що туго напинали біленький халатик, з повненькими ясними колінцями, на які чоловікам краще не дивитись... Валя зустріла їх такою усмішкою, що в Мадюді й голова пішла обертом.

Тож між ними й заварилося. Як вечір, так і наваксовує військові свої черевики Мадюдя і припасовує по півгодини перед люстреч-ком кашкета — то так його вдягне, то так, то чуб на лоба напустить, то прибере.

— Я, мамашо, задержусь. Ложитесь спать без меня.

— Іди вже, сину, йди, бо спізнишся. — Та й перехрестить крадькома сина услід: ніщо, кажуть, так не оборонить, не збереже, як хрест материнський.

— Не бойтесь, ничего со мной не случится.

І до матері, й до односельців Мадюдя підкреслено звертався лише по-російському, хоч іноді й проскакували українські слова. Ну, та це діло наживне, ось іще один рік побуде в училищі — так освоїть бажаний "русский", так ним перейметься, що українська уже й слух йому різатиме. "Как-как вы сказали?" — зневажливо морщитиметься. Тож, заспокоївши матір, Мадюдя виходив надвір, назустріч вечірньому сонцю, що, чисте, ясне, якесь аж замріяне, обережно лягало на зелені верхів'я дерев, боячись їх поламати, і здавалося, що весь світ не зводить з того дива заворожених очей.

Повертався коли опівночі, а коли й під ранок. Ішов — губи припухлі обережно торкав: бісова Валя так цілувалася, що й земля під ногами гойдалась. Чи їх там, у медичному, цього спеціально навчають?

Під кінець домовились твердо: як тільки Мадюдя закінчить училище, так і поженяться.

Довго пам'ятав Валю Мадюдя. Снилася майже щоночі, щодня виглядав од неї листа, сам писав регулярно, та згодом образ Ва-лин став трохи тьмяніти, бо прихильна доля взяла та й звела його з Надею — не якоюсь там "фершалкою" з Богом забутого села, яка до ладу й говорити не вміє "на человеческом", а з міською інтелігентною дівчиною-росіяночкою: Мадюдя аж виріс од цього у власних очах. Тож Валі було написано листа: "Извини, дорогая, извини и забудь, что между нами было, ибо встретил я настоящего человека, свою, так сказать, судьбу..." Валя більше й не писала, а коли приїхав другого літа до матері, то дізнався, що його колишня любов перебралась в інше село.

З Надею ж розписався по закінченні училища. Не справляли бучного весілля: просто сходили до загсу, а звідти по чемодани (в Мадюді — один і в Наді — один, ото й усього нажитого ними добра) та й на вокзал, на Москву, до батьків молодої. Надя, щоправда, казала спершу їхати до нього в село, та Мадюдя її переконав, що краще почати з Москви, бо й поїзд же йде на Москву, а не на Київ. І вже в Москві доти відкладав

поїздку на батьківщину, доти зволікав, поки не лишилося й часу їхати до матері.

Мадюдя, може, й повіз би молоденьку дружину в рідне село, та якби ж їхній куток не називався Висранцями. Як подумає, що Надя дізнається, що це й чоловік її висранець... У селі ж не приховаєш нічого, рано чи пізно, а їм таки пролунає услід, коли простуватимуть попідручки вулицею: "Куме, а хто то пішов?" — "А ви й не пізнали? Та то ж висранець Микола Мадюдя!" Та голоси ж, голоси: на одному кінці села скаже, а на другому виляски йдуть!

Так і не побувала Надя в чоловіковому селі, не побачила свекрухи. Мати, спасибі їй, невдовзі й померла, і Мадюдю перестала мучити совість. Злітав на похорон (Надя вже була в тяжі), замовив у районному комбінаті пам'ятник, ще й напис лишив: "Анна Николаевна Мадюдя. Помним, скорбим. Сын, невестка". Продав за півціни хату та за тиждень і повернувся.

І більше в село ні ногою. Обірвав за собою з корінням.

2

Син народився за три роки до смерті генералісимуса Сталіна. Коли єдиний на заставі репродуктор захлинатиметься од тужли-ішх мелодій, а гори довкола здаватимуться особливо мовчазними й скорботними. Мадюдя ходитиме як ніколи розгублений; смерть л юдини, яка була для нього вища за самого Господа Бога, обвалить увесь світ, він боятиметься й думати, що ж тепер буде — не тільки І ним, а з усією країною. Це все одно що серед білого дня раптом ігасло б сонце і в небі замість живодайного вічного світила моторошно зачорніло бездонне провалля.

Сина він ждав, як не ждав, мабуть, жоден батько на світі. Саме сина, а не дочку. І не тільки тому, що син носитиме його прізвище і

продовжить його рід, а й ще з однієї потаємної причини, про яку пе смів зізнатись нікому. Навіть власній дружині.

Якось Мадюдя прочитав у газеті про жінку з далекого сибірського села, яка народила сина й назвала його Йосипом — на честь ІІЄЛИКОГО вождя всіх народів. І, щаслива та горда, послала в Кремль телеграму.

За якийсь час надійшла відповідь від самого товариша Сталіна. Великий вождь дякував жінці, бажав своєму тезкові здоров'я і посилав йому "на зубок" ні багато ні мало — сто тисяч карбованців!

Отоді й загорівся Мадюдя назвати свого майбутнього первістка теж Йосипом. Був не настільки наївний, щоб надіятися на сто гисяч карбованців. Знав, яка злива телеграм проллється на голову товариша Сталіна після тієї замітки: всі жінки віднині намагатимуться родити тільки Йосипів.

Та й не сто тисяч спокусили Мадюдю, хоч такі гроші, звичайно, ніколи не завадили б. Особливо молодому лейтенантові, який нещодавно почав звивати сімейне кубельце. Йому подумалось інше: що майбутнє тієї дитини тепер забезпечене. Бути тезком Великої Людини — самого цього досить, щоб перед тобою запобігливо одчиняли всі двері, хоч би в які лиш постукав. Іще подумав Мадюдя, що не тільки перед дитиною — перед її батьками простеляться всі на світі дороги.

Він теж збирався дати телеграму. Блискавку. Генералісимусові Сталіну. Од лейтенанта Мадюді. Щасливого батька новонародженого Йосипа. Але не одразу на пошту повіз би, а до вищого начальства в загін. Хай прочитають — порадять, як краще написати той текст. Знав наперед: такий факт не лишиться поза увагою не тільки начальства загону, а й округу, і може так статися, що про вчинок патріота й вірного сина товариша Сталіна повідомить не якась там газетка районна, а сама "Красная звезда". Вище мрії Мадюді вже не сягали, для успішної військової кар'єри досить було й цього.

Та Надя, дізнавшись, як хоче назвати первістка чоловік, запротестувала. Коли вона ще вчилась у школі, поруч із нею сидів теж Йосип — справжнісінький дебіл та ще й хуліган. Скільки вона натерпілась од нього! Скільки сліз пролила, роздивляючись зошити, залиті чорнилом! Ні-ні, нехай будь-хто, тільки не Йосип! їй здавалося, що й син, коли його так назвуть, виросте хуліганом і нездарою.

Записали сина Віленом — на честь Володимира Ілліча Леніна. І, як пізніше виявилось, не прогадали. Бо з часом почалося таке, що, коли б син мав ім'я Йосип, довелося б міняти на інше. Особливо після XX з'їзду, отієї закритої промови Хрущова, що її потім читали по всіх парторганізаціях. Мадюдя повернувся з загону, де відбулися збори, оглушений: весь світ перевернувся догори дном. Бог, якому його привчали молитися з дитинства, вірити так, як батькам не вірять, — виявився зовсім не Богом.

Кому ж тепер вірити? До кого йти? Мадюдя довго не міг знайти місця, і єдине втішало його — це те, що він назвав свого первістка Віленом. Та ще й записав у загсі сина не українцем, а росіянином: "русским". Щоб за ним у майбутньому не було й тіні людини другого сорту.

Сином він міг пишатися. Військова кісточка, вихований у сім'ї військового, у військовому середовищі. Спершу на заставах, де єдиною людиною в цивільному була його мати, потім у загоні. Строгий не по літах чоловічок, який на традиційне запитання, ким він буде, відповідав: прикордонником. Уже в п'ять літ знав статут не гірше від будь-якого солдата, міг завиграшки розібрати й зібрати автомат, від побудки аж до відбою товкся в казармі. Мадюдя замоиив малому військову форму: чобітки, штанці-галіфе, гімнастерку, перепоясану портупеєю, військовий кашкет із кокардою, навіть маленьку кобуру з іграшковим пістолетиком, — син аж до училища іншого одягу не визнавав. Коли настав час, Мадюдя добився, щоб Білена прийняли до суворовського училища, хоч училище це було за тридев'ять земель, в республіканському центрі. Переконав Надю, надто ж і школа не під боком: інтернат у райцентрі,

майже ча сотню кілометрів. Надя пожурилася-пожурилася та й змушена була погодитись, адже коли вже синові світила доля військового, то вибирати між суворовським училищем і звичайною школою було б просто безглуздям. Сказала тільки, що буде щомісяця їздити в республіканський той центр, і дотримувалася слова. Хіба вже і! особливо суворі зими, коли перевали закидало такими снігами, що їх не могла пробити жодна техніка, не їздила до сина.

Вілен приїжджав на десятиденні канікули взимку і на два місяці плітку. І ніколи не забути Мадюді, як вони вперше зустрічали сина.

Стояли жорстокі морози, Надя дуже побивалась, аби Вілен не іастудився. Боячись спізнитися, вони виїхали до райцентру, куди приходив автобус, замалим не опівночі, добре, що зупинилися в іагоні, а то замерзли б самі. Надя щопівгодини дзвонила на автобусну станцію, врешті не витримала, поїхала на годину раніше й і юпотанцювала ж на крижаному вітриськові! Коли автобус врешті підкотив і з передніх та задніх дверей посипалися закушкані, вимучені далекою дорогою люди, вони металися од дверей до дверей, щоб перехопити Віденка.

І раптом за їхніми спинами пролунав дзвінкий голосок:

— Здравия желаю!

Обернулися — син!

Стоїть, сяє очима, трима біля скроні випрямлену згідно із статутом долоньку.

Мадюдя хотів ухопити малого, затулити од вітру (стояло ж у самій шинельці, ще й шапку-вушанку не опустило на вуха), та вчасно здогадався, чого зараз більше всього на світі чекає од нього синок. Виструнчився, козирнув серйозно у відповідь. Зате Надя, ламаючи всі

субординації, кинулася до малого, обняла, пригорнуті, хоч він і видирався з її рук.

Загорнувши Білена замалим не з головою в зумисне прихопленого кожуха, повезли на заставу.

Привезли, розкушкали, відігрівали в натопленій кімнаті, вгощали всім, що було найсмачнішого, а він усе видирався з материнських обіймів, усе поривався надвір, до солдатів, до собак та коней, за якими, здається, занудьгував більше, аніж за батьками. І, поки не привели силоміць обідати, протовкся в казармі.

Закінчивши суворовське, Вілен не вагався й хвилини: тільки в прикордонне училище! Ще на довгі роки розлуки, ще далі од батька й матері, — лише короткі листи, в яких — жодної скарги, жодного натяку на злигодні чи труднощі, все "о'кей", все нормально. Щоразу син приїжджав усе дорослішим, і, впізнаючи в ньому себе, молодого, Микола Захарович ним потай гордився. Мріяв: син піде ще далі, ніж він; закінчивши на "відмінно" училище, подасть документи до академії. Досить того, що батькові довелося сьорбнути гіркого без академічної освіти: хай у тебе й сто зірок у голові — годі й думати про генеральські погони, отак майором чи підполковником і підеш у відставку. Син мовчки слухав, не заперечував, а коли за нього вже бралася й мати: "Вспомни, сколько мы отмучились на заставах" (Мадюдя служив уже в загоні, в райцентрі, та й то — Боже! — райцентр: великий, продутий всіма вітрами кишлак з единою — по коліна пилюки — вулицею)... коли Надія Іванівна бралася теж умовляти сина, відповідав:

— Сперва надо окончить отличником, а потом уже думать об академии.

Пізніше виявилось: лукавив синок, не казав батькам правди. Бо, хоч і закінчив на "відмінно" училище, навіть не думав посилати документи до

академії, а подав рапорт, що хоче служить на заставі. "Иначе не мог, — написав у листі. — Не позволила совесть".

Попожурилася ж Надія Іванівна. Найбільше боялась, що син невдало одружиться. Скільки вона перебачила молодесеньких офіцериків, які прямо з порога училища поспішали до загсу. І то добре, як траплялася пристойна пара, а не якась вертихвістка. Обсіє дітьми, зав'яже світ, і — прощай, академіє! "Вот этого вы и не должны бояться, — сміявся Вілен. — Моя невеста еще в люльке лежит".

Отож лишалося покластися хіба що на розважливу синову голову.

Вілен поїхав служити за тридев'ять земель од Паміру — на далекі Карпати. Зустріли цю звістку з полегшенням: все ж там будуть людські умови, Європа ж, а не оцей Богом забутий закуток Азії. Та якби ж не було так далеко! Надія Іванівна не могла й уявити собі, як вона житиме за тисячі кілометрів од єдиного сина. Досі спокійна й урівноважена, взялася за чоловіка: що хочеш роби, а ми повинні бути поруч із Віленом!

Отут і згадав Микола Захарович про виразку шлунка та хронічний бронхіт, нажиті за роки бездоганної служби на Курилах та на І Іамірі. Подумав, та й став писати рапорт за рапортом, та й дописався б, мабуть, до того, що розгніване начальство без зайвих на гань виперло б його "на гражданку" з мізерною пенсією та без будь-якого притулку. Були такі випадки, були, коли хоч у двірники подавайся, щоб мати такий-сякий дах над головою. Та доля ще опікувалась Мадюдею, і на один з його рапортів лягла доброзичлива резолюція: "Откомандировать в Москву, в распоряжение штаба", а там уже й зовсім фантастично поталанило — зустрів свого однокашника: спали ліжко до ліжка всі роки, проведені в прикордонному училищі.

— Мадюдя?

— Так точно, товарищ генерал!

— Ну зачем же так официально!

Високо, високо злетів однокашник, генеральські погони були паче влиті в пошитий з голочки мундир, випещене обличчя не відало ні курильських вітрів, ні памірських морозів.

— Хочется к сыну поближе?

— Так точно, товарищ генерал! — І обережно додав: — Кажись,

заслужил.

— Заслужил, заслужил, — поклав пухку руку, що не знала іншої іброї, крім самописки, на рапорт Мадюді. — Киев подойдет? — примружився лукаво. — По глазам вижу, что подойдет... Ну, ставь, братец, бутылку... Или постой: отужинаем в моей берлоге.

"Берлога" була в центрі Москви, на проспекті Калініна. Щось середнє між храмом і Кремлівським палацом. Видно було: люди тут не просто живуть, а посідають одне з привілейованих місць у нищому світі. Мадюді від люстр, від бра кришталевих і в очах зарябіло.

Хазяїн провів гостя одразу до свого кабінету, від підлоги до стелі обшитого дубом; стіл, крісла, стільці й диван могли правити за музейні експонати, а з портрета на стіні строго дивився генерал-полковник із зіркою Героя на кітелі.

— Бывший муж моей Дашеньки, — поштиво сказав генерал. — Погиб в пятьдесят седьмом. При исполнении...

Впливла до кабінету й "Дашенька" — на добрий десяток літ старша від чоловіка, подала напахчену заморськими парфумами руку. Микола Захарович — знай наших! — приклацнув закаблуками, поштиво приклався губами до того пахучого дива.

— Вот, Дашенька, мой старый товарищ, — запобігливо сказав генерал. — Вместе, так сказать, пуд соли едали. Ты там прикажи, будь добра, соорудить нам закусочку. Отметить событие.

Дашенька як впливла, так і випливла, а Мадюдя став з острахом ждати, коли його покличуть до столу. Уявляв цілий набір різноманітних ножів та виделок (бачив не раз у кінофільмах), боявся оскандалитись. Та в їдальню, слава Богу, не запросили: широко відчинилися двері, й Дашенька вкотила щось подібне до столика на коліщатах, вщерть заставлене тарілочками з мініатюрними бутербродами з баликом та ікрою, з маслинами й нарізаними тонко лимонами. А посередині — графинчик з коричневою рідиною грамів на двісті, не більше, і два пузаті келишки. Генерал узяв побожно графинчик, накапав спершу собі, а тоді вже Мадюді, погрів келишок у долонях, понюхав з видимою насолодою:

— Армянский! Такой и в Кремле не каждый день подают... А помнишь твой самогон?.. Да, брат... — І тим "да, брат" було сказано все. Що ось він, генерал, досяг однієї з вершин, які Мадюді й не світять. — Ну, за твою службу! В стольном граде Киеве. Да не тяни. Собирайся, пока я не передумал.

Микола Захарович і не "тянул": повернувшись, одразу став збиратись в далеку дорогу. Спершу машиною — до Душанбе, а там — літаком до Борисполя. В Борисполі взяли таксі; як переїжджали Дніпро, в Мадюді співало всередині майже за Гоголем: "Чуден Днепр. Не всякая птица перелетит..." А він, бач, перелетів, щоб осісти у цьому красені-місті, в новому, збудованому щойно будинкові, у виділеній міськрадою двокімнатній квартирі (на двох могли дати й однокімнатну, але він уже був підполковником. Та ще справило враження те, що прислали не будь-звідки — з самої Москви).

Квартиру, щоправда, з генеральською не можна й порівнювати, кишенькова, можна сказати, квартирка. Типова "хрущовка", як її охрестили в народі: з'єднаний санвузол, прохідні кімнатки, кухонька-мишоловка. До стелі ж не те що рукою — тім'ям можна дістати; ходила

легенда, що, коли Микиту Сергійовича, людину зовсім невисокого зросту, запитали, скільки повинно бути від підлоги до стелі, він над своєю лисиною долонею й провів: остільки! Той жест одразу ж і став державним стандартом, якого суворо дотримувались всі приймальні комісії. Не доведи Господь, десь виявлять хоч на півсантиметра вище: знесуть геть будинок, стануть будувати новий! Ну, Микиті Сергійовичу, може, й досить, а Мадю-

/іі як бути? Вигнало ж на метр дев'яносто! Хоч голову пригинай, і; і ходячи до тієї "хрущовки".

І ще до одного довго не могли звикнуть Мадюді: до повної відсутності звукоізоляції. Не будинок, а суцільна скринька музична: в одному кінці чхнеш — в іншому здоров'я бажають. Не інакше як у КДБ перегородки проектували: і апаратуру для підслуховування ставить не треба. Ніколи не забуде Микола Захарович, як їм привез-іі и піаніно — Надину мрію. Тільки той інструмент сяк-так розмістили, тільки Надія Іванівна торкнула клавіші (була вже одинадцята иечора), як з усіх боків, з усіх, здалося, квартир застукотіли в стіни, в стелю, в підлогу. Надія Іванівна, перелякана, закривкою мало пальці собі не одбила. Кілька днів боялася до піаніно й ступити. Потім уже знайшла вихід: серед дня, коли основна маса людей була на роботі, сідала і, обережно торкаючись клавішів, стиха грала.

Мадюдя теж не лишався в боргу, підключавсь до загального стукоту, коли в якійсь квартирі зчинявся шарварок. А згодом, безпомилково встановлюючи, в якій квартирі регулярно порушують тишу, став приносити з роботи віддруковані попередження. Обводив уже вдома акуратними рамочками й наклеював на двері порушників.

Не діяло з першого разу — наклеював удруге, і втретє наклею-ііав. Поки там замовкали нарешті.

Особливо допікало їм якесь ненормальне дівча за стіною в спальній кімнаті: виспівувало часом до пізньої ночі. Схопиться, бувало, Микола Захарович, постукає люто у стінку — на хвилину іамовкне. А потім знову своєї. Голосок деренчливий, як у кози, та і це й немилосердно фальшивить.

— Я с ума скоро сойду! — стогнала Надія Іванівна. — Это хуже боли зубной!

Мадюдя і з дівчам тим розмовляв, і батькам її скаржився — не допомагало нічого. Аж ось їхні муки скінчились: дівча од когось твагітніло і, щоб позбутися плоду, наковталось отрути. Лежало потім у домовині пташеням замордованим. І от до чого може довести людей вічна невлаштованість наша: батькам — горе, Мадю-дям же — наче гора з пліч. Уперше спали спокійно.

Надію ж Іванівну, ще коли збирались до Києва, найбільше непокоїло те, що доведеться ламать свою мову. Вивчати чужу.

— Учти: я тогда сразу же уеду!

— Да ничего не придется тебе изучать! — сердився Микола Захарович. — Не к дикарям же мы едем!

— Ну, да! — не вірила Надія Іванівна. — Что же они и говорят все на русском?

— Все не все, а культурные люди на русском только и общаются.

Все одно не повірила. Ще в таксі, коли їхали з Борисполя, прислухалася напружено до мови шофера.

— Вы — русский?

— А какое это имеет значение? — відрізав шофер. — Все теперь русские.

Надія Іванівна й не думала образитись. Зітхнула полегшено. А коли приїхали та занесли речі, попросилась на вулицю.

— Я на минутку: дохну свежим воздухом. Что-то меня прикачало.

— Далеко на заходи! — гукнув їй услід Микола Захарович. Повернулася сяюча:

— А ты был прав! К кому не обращалась, все нормальным человеческим языком отвечали.

— А что я тебе говорил! — Мадюдя відчув аж гордість за своїх земляків, які зуміли так догодити Надії Іванівні.

Тож життя на новому місці поступово входило в русло. Тим більше що й до сина шапкою докинути. Ну, не так уже й шапкою — шістсот з гаком кілометрів. Але хіба це тобі на Памірі! Тут сів на поїзд увечері, а вранці вже й на місці.

Вілен писав регулярно. Що задоволений службою, що гори тут теж дуже красиві, хоч проти памірських їх і горами називать не з руки: на Говерлу за півгодини можна зійти. А люди тут такі красиві та горді, що з кожного хоч картину малюй. Особливо захоплювався командиром застави, родом теж із Карпат. Оце чоловік, оце командир! Бровою поведе — всі в той бік так і кинуться. "Неужели и я таким буду?" — "Будешь, голубчик, будешь, — усміхнувся Микола Захарович. — Помнишь, Надюша, как предо мною вся застава по стойке смирно стояла?" Він аж молодшав, читаючи синові листи. Приходячи зі служби, уже з порога питав:

— Есть письмо от Вилена?

— Есть, есть, — відповідала дружина. — Тебя на столе дожидается.

Не кидався одразу читати. Роззувався, роздягався, натягав піжаму та капці, мив старанно руки, аж тоді йшов до столу. Чіпляв на носа важку чорну оправу окулярів (з роками став слабнути зір), брав конверт і завжди сердився на дружину: "Что за привычка — рукой раздирать! Не могла аккуратно разрезать ножом!" Діставав лист і, відкинувшись на високу спинку крісла, читав.

— Слышь, Надюша, ему форму парадную выдали! — кричав до дружини, яка саме готувала вечерю. — Читала?

— Читала! — відгукувалася з кухні Надія Іванівна.

— Вот бы побывать на параде! Посмотреть на Вилена. — І знову замовкав, увіткнувшись окулярами в лист.

Згодом Вілен став відповідати не так часто. Але й тут Микола Захарович не сердивсь на сина. Розумів: на службі буває всяке. Коли не те що писати — здрімнути часу немає.

Десь за півроку Вілен повідомив, що в них велике горе: загинув командир застави. Безглуздою смертю. На стрільбищі. Солдат із новобранців доти грався автоматом, доки й усадив чергу в спину. Солдата, звісно, судитимуть, та командира цим не воскресиш. Лишив по собі молоденьку дружину; рік тому привіз на заставу. Стала всім як сестра, солдати замалим не моляться на неї. Що вона тепер, бідолашна, робитиме?

Через кілька днів ще один лист: "Мама и папа, можете меня поздравить: меня назначили командиром заставы. Работы прибавилось, но думаю — справлюсь. Оксана еще никуда не уехала, да и мы все к ней привязались: будем долго вспоминать, если уедет. Писать теперь буду не так часто, так что вы меня извините".

Листи тепер стали надходити раз на тиждень, а іноді й рідше. І в кожному листі синок не забував згадати Оксану. Яка все ще жила на заставі. "Поймите: здесь лежит ее муж, — наче виправдовувався син. — Мы похоронили его на одной из вершин, что окружают заставу. Оксана подымается туда каждое утро и каждый вечер, какая бы погода ни была. Я даю ей сопровождающего, а часто сам ее сопровождаю. Утешаю ее как могу, но что мои слова по сравнению с ее большим горем!"

— Бедная женщина! — співчутливо зітхнув Микола Захарович. Надія ж Іванівна з кожним листом все більше тривожилась:

— Ты замечаешь, что он о ней только и пишет?.. Нет, надо ехать, пока не поздно!

Вже придбала квиток, коли надійшов ще один лист. Розрізали — випало фото. Молоде жіноче обличчя такої вроди, що Мадюді аж зір обпалило.

— Что это? — піднімаючи фото, запитала Надія Іванівна. Тіпнула конвертом — випала коротенька записка од сина: "Мама, папа, знакомьтесь — это Оксана. Со вчерашнего дня

моя законная жена. Если бы вы знали, как я счастлив! Надеюсь, что и вам она очень понравится. До скорой встречи. Обнимаем, целуем. Оксана, Вилен".

— Ну вот, — тільки й мовив Микола Захарович. Надія ж Іванівна пожбурила фото на стіл:

— Дождались! Дура я, дура! Все тянула, не ехала. Вот и дождалась! Он же еще мальчишка!.. На могилу ходила!.. Вилен ей нужен был, а не могила!

— Что же нам делать? — спитав розгублено Микола Захарович: в усьому звик покладатись на свою половину.

— Что делать! — пирхнула Надія Іванівна. — Уже все и без нас сделалось... Порадовал сынок!.. С родителями не посоветовавшись.

— Может, послать телеграмму? — запропонував несміливо Микола Захарович. — Поздравить...

— Вот ты и поздравляй. А меня, ради Бога, избавь...

І Мадюдя засів писать телеграму. Писав від обох. "Поздравляем, целуем, желаем большого семейного счастья. Ждем в гости. Мама и папа". Знав, що Надія Іванівна покипить-покипить та й охолоне. Рідний же син, ним тільки й дише.

Вілен привіз їм невістоньку посеред літа, коли ринкові прилавки заповнили ранні огірки й помідори, молоденька картопля й туга, червонобока редиска. Ціни, щоправда, ще "кусались", але заради довгожданих гостей можна було й трусонути сімейним бюджетом. Надія Іванівна притягла повен кошик, ще й м'яса там же купила: на шинку свинини та на печеню телятини. Варила і смажила до пізньої ночі, а другого дня, з раннього ранку, стали накривати на стіл. Заставили салатами, ковбасами й шинкою, голландським сиром і заливною, під лимончиком рибою, баликом та ікрою, а в центрі, поруч із вазою з квітами, — дорогий французький коньяк з профілем Наполеона на пляшці, "Чорний доктор" і рожевий мускат, привезені Мадюдею з Криму. В духовці ж стояло тушковане м'ясо із сливами (з язиком проковтнеш!), молоденька картопля. Ще й пиріжечки вигрівались в постелі, накриті подушкою: і з свіжою капустою, і з квашеною, з м'ясом і з рисом та яйцями. Від самого тільки вигляду та запаху почнеш слину ковтати!

І посуд розставлений: тарілки більші й менші, пузатенькі бокали під коньячок, струнке чарки під вино, — сяє кришталь, виблискує фаянс, матово відсвічують начищені ножі та виделки.

Стіл — не сором посадити й маршалів!

Микола Захарович обійшов востаннє довкола, прискіпливо видивляючись, чи нічого не забули поставити, ще раз поправив стільці, що й так стояли як солдати в шерензі, і лишився задоволений. Надія ж Іванівна все чаклувала перед люстерком: скоро їхати на вокзал, зустрічати дорогих гостей. Позавчора просиділа півдня в перукарні, повернулася зла як оса (перукарка взяла поза чергою двох знайомих вертихвісток, примусивши її, "жену подполковника", ждати три довгі години), зате з розкішною зачіскою, і тепер, напарфумлена, підфарбована, аж помолоділа на вид, приміряла то одну сукню, то другу і скаржилася вголос, що сукні всі до одної позбігались у талії. "Не в платьях, голубонька, дело", — хотів зауважити Микола Захарович, та вчасно прикусив язика: давно вже пересвідчився, як болісно сприймає дружина будь-який натяк на старість. Натомість підійшов до іншого люстра, уважно подивився на себе.

Опасистий підполковник із ледь сивими скронями виднівся в тому люстрі, ще й підборіддя одвисло на комір парадного кітеля. Роздобрів, роздобрів Микола Захарович на штабних харчах: навіть ідеально пошитий мундир не міг приховати помітного черевця. Хоч як стерігся, хоч як катував себе щоранковими фізичними вправами, обливався крижаними душами — інспекційні поїздки з ритуальними застіллями давалися взнаки. І хоч скільки картав себе потім Мадюдя, повертаючись із чергового відрядження, зарікався покінчити з цим "безобразием", під час поїздки наступної повторювалось те ж саме. Він уже давно звик до того, що коли його проводжали, то обов'язково вслід за ним заносили до вагона важкенні пакунки, споряджені щедрими господарями, і коли б щось перевернулось на світі та вслід за ним не внесли б нічого, Микола Захарович довго розглядав би порожні полиці, не вірячи власним очам.

"Надо кончать!" — вже вкотре подумав Мадюдя, невдоволено одвертаючись од люстра. Не про пакунки, звісно, подумав, а про застілля.

Надія Іванівна приміряла чергову сукню. Хвилинна стрілка підбиралася до десятої години.

— Время, Надюша, — показав на годинник дружині.

— Сама знаю, что время! — відповіла сердито Надія Іванівна. — Ты можешь не торчать над душой?

— Опаздываем ведь! — сказав, страждаючи, Микола Захарович.

— Не опоздаем. — Надія Іванівна почала поратись із сукнею ще повільніше. Для чогось підійшла до вікна, стала уважно роздивлятися тканину проти світла. — Не стой за спиной!

— А где же мне еще стоять? — спитав розгублено Микола Захарович.

— Где угодно, только не надо мной. Я начинаю теряться, когда ты торчишь над душой!

Сукня була врешті вибрана, дійшла черга до брошки. їх зібралося в Надії Іванівни з добрий десяток.

— Как ты думаешь, с аметистом подойдет к этому платью?

— Подойдет! — не дивлячись, відповів Микола Захарович. "Господи, сколько можно возиться!"

Надія Іванівна одразу ж відклала аметистову брошку. Натомість узяла з сердоліком.

— Еще пять минут — и мы опоздаем! — почав закипати Микола Захарович.

— Не опоздаем, — відповіла Надія Іванівна, приміряючи брошку. То так її тулила, то так.

Тамуючи стогін, Микола Захарович лише зітхнув. "Она это нарочно!" Глянув на годинник: пів на одинадцяту!

— Я готова! — весело сказала Надія Іванівна. — Чего же мы ждем? — Наче він затримував, а не вона.

Збігли з четвертого поверху, скочили до машини.

— Гони! — гаркнув шоферові Мадюдя. Дружина ж сиділа наче медом помазана.

— Колюнька, ты не забыл, в каком вагоне они едут?

— Не забыл! — буркнув Микола Захарович: йому вже й на світі жить не хотілось. Одвернувсь од дружини, похмуро дивився на людей, на машини, будинки, повз які проїжджали.

На перон вибігли разом із поїздом. Все повільніше, повільніше пропливали вагони, переповнені чужими обличчями, що поприлипали до вікон, і нарешті — "Вот они!" — Вілен із невісткою. Однією рукою притримує її за плечі, а другою махає до батьків. Вистрибнув потім із вагона з важенним чемоданом у руці, другу подав Оксані, й усі, хто стояв коло вагона, дивилися тільки на неї. Миколу ж Захаровича знову обпалила краса синової дружини.

— Мама, папа, знакомьтесь: это Оксана! — В голосі сина лунала закохана гордість.

Микола Захарович доторкнувся губами до ніжної щічки (на більше не осмілився), жінки обнялися.

— Ну, как вы доехали?

— Прекрасно! — відповів радісно син. — Правда ж, Оксано?

Оксана, всміхнувшись, кивнула, що правда. Обоє були в тому стані, коли все на світі здавалося прекрасним.

Ще по дорозі, коли їхали додому, Мадюдю щось насторожило. Щось у невістці. Спершу не міг зрозуміти, нарешті втямив. Жінки, сидячи поруч із сином, весь час розмовляли, точніше — говорила в основному Надія Іванівна. Оксана ж лише коротко відповідала на запитання, і відповідала не "на русском", а по-українському. Та ще й західняцьким діалектом. "Она что, не знает русского языка? — здивувався Микола Захарович. — Не может этого быть!" Та ще більше його вразило, що Вілен, який раніше слова не чув українського, звертаючись до Оксани, теж намагався говорити українською мовою. Це вже було зовсім незбагненно, за межею нормального, це можна було пояснити хіба що сліпою закоханістю сина.

— Ну что, наговорились? — запитав тихенько дружину, коли молодята зникли у спальні: перевдягтися з дороги.

— Я ничего так и не поняла, что она мне отвечала, — розгублено відповіла Надія Іванівна. — Все равно что с глухонемой... Она что, нарочно?

Микола Захарович лише знизав плечима. Він сам, від народження українець, іноді не міг до ладу втямити, що відповідала невістка. А що

вже тоді казати про Надію Іванівну, яка досі не засвоїла жодного українського слова? Та й нащо її, ту мову, засвоювати, коли на вулицях Києва лунає тільки російська? Озовися в людному місці по-українському — мало того, що витріщать очі, ще й обізвуть бандерівцем. Та й невістонька добра: бачила ж, що батьки розмовляють "на великом русском", то невже так важко було відповідати тим же, "могучим"? Хай там, на Памірі, в далекій Азії, в кишлаках глухих, трапляються досі чучмеки, які по-російському анітелень, а це ж усе-таки Європа! Вивчають же російську в школі!.. "Не из националистов случайно?" — аж похололо на душі в Мадюді. Не за себе стривожився — за сина: міг же на рівному місці зламати кар'єру. "Только вряд ли", — заспокоїв себе одразу ж. Того, першого її чоловіка і хвилини не тримали б у органах при першій підозрі, що його дружина до чогось такого причетна. З якимось "не советским" душком. "Нет, не может этого быть! — заспокоїв себе остаточно Микола Захарович. — Просто нашла на девку блажь". Він аж вдячний був зараз тому попередньому її чоловікові, який таким робом перевірив лояльність невістки.

— Так что, пора и к столу? — весело мовив до молодят, які появилися зі спальні. Вілен у костюмі спортивному, якийсь мов аж вищий, стрункіший. Оксана в скромненькому халатикові — все одно очей не одвести од бісової дівчини. — Не возражаете?

— Не возражаем, — засміявся Вілен. — Сперва только умоемся. — І вже до Оксани, яка стояла, мило всміхаючись: — Ходімо подивимось, які тутай умивальники.

Надія Іванівна ледве не впала, почувши оту синову "мову". "Не обращай внимания", — непомітно кивнув до неї Микола Захарович. Та в дружини вже не по-доброму підібгалися губи.

— Она его совсем к рукам прибрала, — шепнула до чоловіка, коли молодята зникли у ванній: звідти долинав їхній сміх, шуміла вода. — Чуяло мое сердце.

— Успокойся, все обойдется, — поклав їй на плече руку Микола Захарович.

Не обійшлось.

Спершу тихо-мирно сиділи за святковим столом: невістка чемненько нахвалювала все, чим її пригощали, і Надія Іванівна подобрішала. Особливо після того, як Оксана розповіла про своїх батьків. Татка встрелили шваби перед тим, як прийшли совіти, матуся погорювала-погорювала та й пішла вслід за татком. То що їй, одинокій, лишалось робити? Мусіла виходити заміж.

— Бедная девочка! — поспівчувала Надія Іванівна, хоч не зрозуміла, мабуть, хто такі шваби й совіти. Та все підкладала невістці то однієї, то іншої страви. — Ешь, Оксаночка, ешь. Вишь, какая ты худенькая! — А потім візьми й розкажи кумедний випадок, що стався з її знайомою. Випадково включила "местное" радіо, а там саме передавали виступ якогось зоотехніка. Послухала, і брови на лоба полізли. Ледь діждалася чоловіка:

— Ты не знаешь, что такое "куркины сучки"?

Довелося ж пополамати чоловікові голову, поки розшолопав, що то йшла мова про курей-несучок.

— Куркины сучки! Хо-хо! — витирав веселі сльози Микола Захарович. Після кількох келишків коньяку на нього зійшов благодушний той настрій, коли все довкола набуло рожевих барв.

Сміявся і син. Невістка ж якось усміхнулася вимушено, поцікавилась:

— А скільки літ вона тутай живе?

— В Києве? — уточнила Надія Іванівна.

— На Україні.

— Лет сорок, не меньше. Правда, Коля?

— І за сорок літ не могла вивчити української мови?

— А зачем ее изучать? — здивувалася щиро Надія Іванівна. — Я вот пятый год здесь живу и прекрасно обхожусь русским.

— Хоча б з поваги до того народу, чий хліб вона їсть! В Англії, гляди, за місяць опанувала б англійську!

— Ну, в Англию я пока не собираюсь! — прийнявши той докір на свою адресу, образилась Надія Іванівна. — Мне и здесь хорошо.

Невістка й замовкла. І вже не усміхалась так мило. Якась наче тінь набігла на її красиве обличчя, похолоднішали очі. "Девка с характером!" — подумав Микола Захарович. І вже на кухні, допомагаючи дружині перемивати посуд (молодята пішли прогулятись), зауважив:

— Вот и нашел сын хохлушку.

— Нет, это не хохлушка! — відповіла сердито Надія Іванівна. — Это похуже. Это прямая бандеровка! Хлебнем мы еще горя с этой невесткой. Человеческий язык ей не нравится!

Мадюдя хотів заперечити, що ніяка вона не бандерівка, та не посмів. З гіркого досвіду знав: під гарячу руку дружини краще не підлазити. Натомість сказав, підіграючи дружині:

— Бедный Вилен!

— Не бедный, а глупый! — Тарілка так і вищала під пальцями Надії Іванівни. — Искал-искал да и нашел!

— Ну, может, она не такая уже и плохая, — зважився заступитися за невістку Мадюдя.

— Защищай-защищай! Она тебе еще покажет! І як у воду дивилась.

В понеділок син мав явитися в штаб. Мадюдя, який узяв тижневу відпустку, був вільний, то й зголосився походити з Оксаною по магазинах, дещо купити. Краще, звісно, коли б із невісткою пішла дружина, але Надія Іванівна раптом захворіла. Не те що серйозно захворіла: розболілася голова, видно, на переміну погоди. Це в неї й раніше було, хоч Мадюдя й підозрював у душі, що дружина просто не хоче йти з невісткою. Після тієї розмови злощасної поміж ними заліг холодок. Оксана, звертаючись до свекрухи, не називала її, як годилося б, матір'ю, а по імені та по батькові. Надія ж Іванівна, коли лишалася з чоловіком наодинці, не казала "Оксана" чи навіть "невестка", а — "она". Наче та позбулася вже й імені. Тож Микола Захарович і поїхав із невісткою в центр: спершу трамваєм, а потім у метро.

Повернувшись, не втримався, щоб не розповісти дружині. Хоч потім і кусав себе за язик: нащо підлив масла у вогонь?

— Нахлебался стыда с нашей невесточкой! Сели, понимаешь, в трамвай, а она на весь вагон своим западенским. Люди на нас оглядываются, как на дикарей, мне хоть сквозь землю проваливайся, а ей как с гуся вода! Бесплатный спектакль!.. Спустились в метро — то же самое. Ну, а в универмаге, с продавцами — можешь представить!

— Представляю! — усміхнулась недобре Надія Іванівна.

Вона мов аж була задоволена з того, що дісталося й Миколі Захаровичу.

Вілен з Оксаною недовго й погостювали: зібралися в Крим. Оксана ніколи не бачила моря, то Вілен дістав путівки у санаторій військовий. Лікуватися їм, щоправда, було ні від чого, не ті ще роки, але попляжитись, покупатися в морі не заважало й здоровим.

Провівши молодят, пізно вночі верталися з вокзалу. їхали спорожнілими вулицями, повз будинки з осліплими вікнами, обезлюділі сквери та парки, і в обох гостро входило почуття самотини. А вдома, вже роздягаючись, Надія Іванівна сумно сказала:

— Вот и потеряли мы сына. Пришел чужой человек и отобрал. У голосі її бриніли неприховані сльози. І Микола Захарович не

знав, що їй відповісти.

З

Хоч Мадюдя й плекав надію на те, що час візьме своє і примирить дружину з невісткою, однак з роками ворожа відстань між ними ставала все більшою. На їхні листи відповідав лише Вілен, Оксана протягом цих років не озвалася жодним словом. "Мы вас поделили, — незграбно виправдовувався син. — Я отвечаю вам, Оксана — своим родственникам". Окрім батьків, які давно вже померли, родичів у неї було, мабуть, стільки, що не вистачало часу приїхати до Києва разом з Віленом. Навіть коли народився онук, і вони нетерпляче ждали їх уже втрьох, і Надія Іванівна готова була простити невістці її бандерівську мову, навіть тоді до них у відпустку приїхав лише Вілен. Виправдовувався тим, що Оксана недобре себе почуває, що лікарі не радять вирушати їй з немовлям у далеку дорогу.

Далека дорога! Ніч переночувати — і в Києві. Ні, не далека дорога стала причиною, а затятий характер невістоньки, її небажання бачити свекруху й свекра, особливо, мабуть, свекруху.

— Как же вы его хоть назвали? — спитала ображено Надія Іванівна.

— Нормально, — зам'явся Вілен. Був уже капітаном, змужнів, роздався в плечах, мужчина — кров з молоком, хіба така могла бути йому до пари! — Нормально назвали.

— А все же? Или это воєнная тайна?

— Тарасом. — І одразу ж додав, немов виправдовуючись: — Там это очень распространенное имя.

— Господи, там!.. Она, небось, настояла?

— Почему... Мы вдвоем...

— Вдвоем! — фиркнула Надія Іванівна. — Вы бы его еще Ахмедом назвали!.. Хоть ты скажи что-нибудь! — це вже до Миколи Захаровича, який стояв з таким видом, наче це він назвав онука Тарасом. — Хоть русским его записали? — знов до Білена.

— А какое это имеет значение? — ухилився од прямої відповіді син. І весь оцей час, поки був у батьків, ставився з підкресленою увагою до матері: відчував, мабуть, свою перед нею провину.

Вілен приїжджав до них у кожну відпустку, невістка — жодного разу. Та вони не дуже й ждали її, а от онука... Вілен надсилав і привозив їм фото з власноручними написами: "Нам уже годик". "Нам уже два". Три... Чотири... "Мы идем в первый класс", — Вілен, уже майор, веде маленького чоловічка у шкільній формі, що однією вчепився у татову руку, а в другій тримає букет. "Да, это не суворовское", — зітхнув розчаровано Микола Захарович: мав розмову з сином, цікавився, куди віддадуть онука, доріжка, здається, вторована, чим поганий фах прикордонника, та Вілен ухилився од прямої відповіді: "Мы еще над этим не думали".

— Мы! — сказала, лишившись наодинці з чоловіком, Надія Іванівна. — Она все там решает! Кто бы мог подумать, что наш сын окажется такой тряпкой! Мог бы хоть раз привезти внука.

За онуком вона дуже побивалася, збирала всі його фото, завела навіть альбом у розкішній оправі, вклеювала, обводила кожне фото віньєтками, вимальовувала, як вишивала, — ніколи не думав Микола Захарович, що в дружини проклюнеться ще й талант художниці.

Кілька разів збиралася сама поїхати до онука: "Поеду!" І раз таки з'їздила. Та краще була б і не їхала: за два дні повернулася в сльозах:

— Больше ноги моей там не будет!

Микола Захарович довго допитувався, поки довідався: посварилася на смерть із невісткою. Просила Оксану віддати на літо онука (другий рік уже хлопцеві), а та не згоджувалася. Спершу не хотіла казати чому, та врешті прямо сказала: "Я не хочу, щоб його зрусифікували".

— Так и сказала? — не повірив почутому Микола Захарович.

— Так и сказала!

— Дура!.. А Вилен?

— Вилен!.. Вилен на все ее глазами только и смотрит... Уехала как оплеванная... Ноги моей там больше не будет!

Не один раз побував у невістки та сина в гостях і Микола Захарович: коли випадало службове відрядження на Закарпаття. Одного разу (онукові йшов уже сьомий рочок) завів мову про суво-ровське. Син наче й не заперечував, сам же колись там навчався, невістка ж і чуть не хотіла:

— Я хочу, щоб мій син виріс свідомим українцем. А не перевертнем.

Микола Захарович хоч і проковтнув мовчки "перевертня", але не простив цього Оксані довіку. Залишившись наодинці з Віле-ном, прямо сказав:

— Она страшный человек. Законченная националистка. Вілен насупився так, наче не Оксану — його обізвали націоналістом.

— Отец, а тебе не кажется, что ты неправ?

— Вот-вот, она и тебя уже перевоспитала! Вспомни, кто ты. Ты русский, русский! Твоя мать чистокровная россиянка. Гордиться надо такой матерью.

-А ты?

— Ну, я... Ты ведь знаешь, кем я был до знакомства с твоей матерью? Деревенским парнем, хохлом неотесанным...

— А разве это так плохо?

— Что плохо?

— Происходить из деревни!

— Мне было плохо... Тебе, к сожалению, этого не понять.

— Отец, ты в родном селе давно был? Мне бы хотелось съездить туда.

— К кому? Твоя бабушка давно умерла. А дед на фронте погиб. Защищая, между прочим, и твою Оксану.

Син пропустив останнє зауваження повз вуха. Допитувався далі:

— А товарищи там твои остались? С которыми в школе учился. Неужели тебя не тянет побывать в родном селе?

— Не тянет! — Розмова ставала для Мадюді дедалі неприємнішою.

— Я иногда думаю, — продовжував син, — кто я такой? Где мои корни? Смотрю на Оксану, и меня зависть берет. Чувствую себя обворованным...

— Что за чушь — корни! — зовсім уже розсердився Микола Захарович. — Ты русский! Русский! И забудь о том, что твой отец был когда-то хохлом!..

їхав у поїзді — подумки далі сперечався із сином. І чим довше сперечався, тим більше навертався думками в рідне село. До хати, від якої вже, мабуть, і сліду не лишилось. До тихого кладовища, де похована його мати. І баба, і дід. І всі його пращури. Куди він так і не з'їздив жодного разу. Чи стоїть там і досі той пам'ятник, що він його так і не бачив, чи зберігся напис на ньому? А може, за бур'янами й не видно: було на тому кладовищі запущених кілька могил, на яких і хрести погнили, і земля позападалася. То, може, те саме і з могилою матері? Скільки ж років минуло!

"Надо бы съездить!" — муляло йому на душі. І, може, вперше подумав, чи так жив, як слід було жити.

Та під'їхав до Києва, ступив на перон — й інші, звичні, клопоти обсіли голову, й думки про матір, про рідне село поступилися перед іншими думками.

А онук тим часом переходив із класу в клас, ставав усе дорослішим, уже й місця не лишалося в альбомі, коли надійшов лист від Білена, вже

підполковника: "Мама и папа, мы с Оксаной решили послать Тараса на учебу в Киевский университет, на филологический. Надеемся, что он вас не стеснит". Отака приголомшуюче радісна новина потрясла їх обох, особливо Надію Іванівну: нарешті! Нарешті вона діждалась онука! У той день, як прийшов лист, Микола Захарович не встиг із магазину вернутись (уже був на пенсії), а дружина вирішила, де житиме онук.

— Отдадим ему спальню, сами будем жить в проходной. Вот туда поставим диван, на котором будет спать внук, возле окна — письменный стол для занятий. — Вона уже спланувала, де що стоятиме. Мадюді лишилося тільки тягати меблі з кімнати в кімнату, розставляти їх так і сяк, шукаючи зручного місця.

Довелося збути піаніно, яке вже нікуди не можна було втиснути.

— Обойдусь, — махнула рукою Надія Іванівна. — Пианистки из меня все равно не вышло.

Хоч перед тим, як продати, просиділа за піаніно до півночі. Переграла всі, які тільки знала, мелодії.

З дня на день чекали телеграму, щоб їхати на вокзал зустрічати онука. Надія Іванівна бігла до дверей на кожен дзвінок і верталась розчарована ("Что они тянут?"). Аж ось нарешті подзвонила знайома листоноша ("Бегу, бегу!"), — Мадюдя саме голився, — пролунали в коридорі притишені голоси. "О чем они там?" — встиг лише подумати він, як ранкову тишу роздер нелюдський крик, стогін, за ним — падіння чогось важкого і вже інший, наляканий голос: "Господи!.. Та поможіть же!.." Микола Захарович, упустивши бритву, метнувся в коридор і ледь не впав, перечепившись об непорушне тіло дружини...

Вілен з Оксаною загинули в автокатастрофі по дорозі з Мукачевого в Ужгород. Підлетіли під зустрічний КАМАЗ, водій якого задрімав за кермом, і той так розплющив "Москвича", що не лишилося й місця

живого. Одвізши дружину "швидкою допомогою" в лікарню (розмитий інфаркт), Мадюдя полетів на похорон, а повернувся вже ховати Надію Іванівну, яка, не приходячи до пам'яті, на п'яту добу й померла. Жила поруч найдорожча для тебе людина і щезла, лишивши по собі лише розплесканий горбик землі: плач — не доплачешся, кричи — не докричишся. У Мадюді було таке відчуття, немов чиясь нещадна рука обірвала йому всі зв'язки з життям, ввергла в таку безпросвітну пітьму, що хоч самому лягать і вмирати, і таки легше б було, мабуть, померти, ніж отак скніти на світі. Просинався щоночі серед моторошної тиші, наче сам уже лежав у могилі, не витримував — зводився, вмикав світло, щоб прогнати гнітючу пітьму, — і в обох кімнатах вмикав, і на кухні, і в коридорі, і у ванній, була б його воля — освітив би всі вікна в місті, засвітив би всі на світі вогні, — страшно, порожньо було на душі, й душило, душило — до крику, до стогону, до пекучої задухи в грудях.

Коли біль ущух — ні, не біль, а гострота того болю, коли день і ніч перестав увижатись отой горбик землі, подумав Мадюдя про онука. Про останню ниточку, яка зв'язувала його з життям. Похапцем, наче й онук міг загинути, зібрався, полетів літаком (поїздом не витерпів би), знайшов його в спорожнілій кімнаті: їдьмо! Онук не дуже й опирався, все одно збирався до Києва, горе застукало його на чемодані. Сходили тільки на кладовище, до двох свіжих могил, де й вінки не встигли зів'янути, — із двох фото дивилися син і невістка, син — серйозно та пильно, мов збирався щось запитати, а невістка — привітно й усміхнено, наче там, за смертним порогом, відмела все, що було між ними.

— И ваша мать лежит в могиле, — сказав, плачучи, Мадюдя. — Вот так...

Постояли, пожурились та й пішли збиратися в дорогу, бо увечері відходив поїзд на Київ.

Привіз онука додому, завів до кімнати:

— Вот здесь будешь жить. Располагайся. —А ви?

— А я в проходной. Мне много не надо. — І додав, відчуваючи, як спазми стискають горло: — Так решила твоя бабушка. Она знаешь как тебя ждала!

Сіли снідати. Микола Захарович нашвидкуруч засмажив яєчню (єдине, що вмів, тепер доведеться вчитися), поставив чайник. За сніданком же повів розмову про онукове майбутнє:

— Так где будем учиться?

— В університеті. На філології.

— А может, в училище?

Став переконувати, що онукові таки найкраще навчатися в училищі. Знайома доріжка, вторована дідом і батьком. Дід одтру-бив тридцять років, заслужений чекіст, та й батько дослужився до підполковника, загинув, можна сказать, на посту, тож приймуть поза всяким конкурсом, а закінчить відмінником — пошлють до академії.

— Ты пойми: в нашей стране быть военным — великая честь. И материально — не то что на гражданке. Посмотри на меня: какой профессор получает такую пенсию? Обеспечен вот так! — провів по шиї долонею. — А мало было бы — пожалуйста, на любую работу. Полностью зарплата, и пенсия не учитывается. Ты же можешь и до генерала дослужиться. До генерала!.. Ну как?

Онук слухав мовчки, не перебивав, тільки все нижче хилив голову. А коли Мадюдя прямо спитав: "Так будем подавать документы в училище?" — глянув на нього повними сліз очима:

— Мама й тато казали в університет... На філологію...

Так довелося розпрощатися ще з однією мрією. Була, щоправда, надія, що онук не витримає вступних іспитів, зріжеться, сам же казав про сім заяв на одне місце, тоді вже йому нікуди буде діватися, і Мадюдя щоразу нетерпляче запитував: "Ну как?" — "На п'ять!" — відповідав щоразу онук, аж поки ускочив сяючий: зарахували!

Почалися заняття. Онук щоразу біг на лекції, щезаючи з дому майже до вечора. Микола Захарович, який схоплювався на щоденну зарядку, пробував і онука заохотити до цієї корисної процедури, але той став скаржитися, що не висипається: лягав же опівночі.

— Ну сосни, сосни, — відступався Мадюдя. — Дело молодое...

Онук був худий: на чому й шкіра трималась! Тож Мадюді додалося клопоту. Бігав майже щоранку на базар по свіжину, вистоював довгі черги в продовольчих магазинах, намагався готувати ка-лорійніше та якнайсмачніше і згодом навчився варити такі супи та борщі, смажити таку печеню та котлети, що не в кожному ресторані й зготують. Прийде з університету онук, а стіл уже накритий: виставлені строго тарілки та чашки, покладені в строгий рядок виделки й ножі, сніжно біліють серветки.

Онук до пізньої ночі засиджувався над підручниками та конспектами; вмикав магнітофон, ставив платівки з якоюсь не нашою музикою, що дерла слух — оглухнути можна було від отих бугі-вугі, а йому хоч би що: сидить, головою похитує, як вона в нього й витримує! "Ну и молодежь пошла!" — обурювався про себе Мадюдя. Іде парочка, чорт іззаду й розбере, де хлопець, де дівчина, обоє патлаті, обоє у джинсах, кросівках, ще привселюдно й цілуються — тьху! — гидко дивитись. Ці навоюють, коли щось завариться, недарма ж один знайомий казав, що американцям, аби виграти з нами війну, і бомб кидати не треба: варто послати ескадрильї, навантажені джинсами. Афганістан показав, сором казати, не могли впоратися з якимись чучмеками. Мадюдя надивився на них, служачи на Памірі. Протовклися десять років, а воювати так і не навчились. Один був справжній генерал

— Громов, та й тому не дали розвернутися. Та і як воювати з отакими, патлатими? Стригти, стригти підряд і в колони — р-рав-няйсь! Був час, коли Сталін виплекав армію, найгрізнішу у світі, — вся Європа тремтіла. Все покотилося в прірву...

Онук теж патли завів, куртка й штани на ньому з якоїсь ряднини, пом'яті-пожовані так, наче він у них і спить, і купається; каже, що тепер модно. В армію б тебе, голубчику, в армію!

1 з дідом не йде на контакт. Привітається зранку, немов до чужого, мовчки посніда. "Ну, я побіг!" — ухопить торбу з тієї ж ряднини — і до вечора. Прийде, сяде їсти і обов'язково носом у книжку, так йому, бідолашному, ніколи! Запитає Мадюдя: "Ну, как там наука?" — все ж цікаво, чим живе онук, не чужий же. Одірветься на секунду од книжки: "Нормально", — і знову носом туди ж.

От і всі контакти.

Інколи, щоправда, сам заводив розмову. Але краще б і не заводив!

Якось Микола Захарович дивився телевізор. Передавали урочисте засідання військових. У президії — маршали й генерали, секретарі ЦК. Доповідав сам міністр. Мадюдя з насолодою слухав, наче сам сидів у тому величезному залі, що сяяв орденами й погонами. Аж ось грюкнули двері: повернувся онук. Постояв хвилину за спиною, коротко кинув:

— Звіринець.

І пішов до себе в кімнату.

— Как ты посмел? — крикнув йому в спину Микола Захарович. — Сейчас же извинись!

— Перед ким? — обернувся онук. — Перед телевізором?

— Там же маршалы! — аж задихнувся Мадюдя. — Ма-аршалы!

— Пробачте, не розібрав, — усміхнувсь онук. — Думав, передають із зоопарку. Пардон.

Весь гнів, усе обурення розбивалось об глузливу ввічливість молодого нахаби.

Часом онук приходив не сам — приводив двох-трьох друзів. Таких же патлатих, нечесаних. Зачинялися в кімнаті, вмикали на повну потужність музику, про щось розмовляли. Мадюдя заходив — одразу ж замовкали. Чи, може, мовчали весь час? Біс їх розбере, оцих молодих!

Якось Мадюдя не витримав, навпрошки запитав:

— Молодые люди, вы мне можете ответить, в чем смысл вашей жизни?

Перезирнулись, усміхнулися так, наче він змолов бозна-яку дурницю. Потім один із них, морщачи високого лоба, сказав:

— Питання на засипку. На нього не відповів ще жоден філософ.

— Ну хорошо, — не одступав Микола Захарович. — Тогда ответьте на другой вопрос... Ты можешь хоть на минутку выключить музыку?! — Онук одразу ж вимкнув. — Ответьте вот что... У нас, к примеру, были святыни. В которые искренне верили. Надо было — даже умирали за них. А вы? Вы во что верите?

— А які саме святині? — поцікавився високочолий юнак.

— Ну, Родина... Коммунистическая партия...

— Сталін, — підказав другий, з вогняно-рудою нечесаною шевелюрою.

Всі розсміялися.

— Да, как ни смешно вам, а также и товарищ Сталин. Генералиссимус. Который привел нас к величайшей в мире Победе. Под руководством которого построен социализм.

— А навіщо? — запитав високочолий.

— Как зачем? — розгубився Мадюдя.

— Навіщо ви його будували? Ви нас питали? Нам він, наприклад, до лампочки. Также, хлопці?

Всі закивали, ясно всміхаючись. І онук, "стервец", закивав.

— Ну, знаєте! — розсердився Мадюдя. — Если уж вам не нужен социализм...

— Не потрібний. Абсолютно не потрібний. Хіба що президентові Горбачову. Який на ньому зациклився.

— Тогда мне с вами и говорить нечего! — закінчив уже зовсім сердито Мадюдя.

Юнак тільки руками розвів. "Що вдієш, — означав, мабуть, той жест. — Отакі ми, як бачите".

Виходили — прощалися чемно. Наче й не було між ними словесної сутички. У Мадюді було таке відчуття, мовби вони його не сприймають всерйоз. Ставились як до дитини, на яку смішно навіть гніватись.

Образливо, боляче. "Для кого мы все это строили? Зачем страдали отцы и деды наши? Чтобы пришли эти, длинноволосые, оплевали наши святыни?"

У відсутність онукову заходив до нього в кімнату, хотів зрозуміти, чим живе цей, власне, чужий йому молодик.

Письмовий стіл, етажерка з книжками. Художні твори, виключно українською мовою. Шевченко, Леся Українка, Франко. Ну, цих Мадюдя вивчав, ще коли жив на селі. Винниченко. Націоналіст і лютий ворог народу. Куліш, Олесь, Хвильовий... А ці хто такі? Теж, мабуть, з націоналістичного кодла. Не читав, не читав. (Мадюдя й тих майже не читав: Шевченка, Лесю Українку, Франка). Програвач, гора платівок з отією жахливою музикою... Два портрети на стіні над столом: батька і матері. Вілен чомусь у цивільному, наче зумисне перевдягся для зустрічі з сином. І кольорові репродукції з іноземних журналів. Чуже, незнайоме життя, далеке од нашої дійсності. Буржуазна пропаганда. "И они на это клюют!" 1 він, Мадюдя, в цій кімнаті чужий. Вона його виштовхувала геть: отими, на етажерці, книжками, розвішаними по стінах репродукціями. Виходив і довго не знав, куди себе подіти.

Може, тому заохотився грати в доміно. Раніше, коли жива була Надія Іванівна, проходячи сквером, де за грубо збитими столами з ранку до вечора засідали затято доміношники, прикро морщився: треба ж отак убивати час! Тепер же з самого ранку нетерпляче ждав, поки онук збереться на заняття, щоб податися в сквер.

Там уже на нього чекали: генерал і два цивільних напарники. Мадюдя грав у парі з генералом, і вони рідко програвали. Бо, по-перше, грали на гроші, а з генерала важко було видушити навіть копійку, тут він стояв на смерть ("Позади Москва!"), а по-друге, між ними двома давно було домовлено: підніме генерал праву брову — став праворуч, ліву підніме — став по ліву руку.

Генерал вийшов на пенсію зовсім молодим, ще за Хрущова. Повернувся з Колими — привіз, крім вагона добра, повен рот чистого золота. Цілісінький скарб. Тільки недовго носив. Вичитав, що золото поступово з'їдається. Стирається, розчиняється слиною. Вставив сталеві щелепи, а золоті дуже вигідно збув. Натомість купив облігації. Трипроцентні, безпрограшні. Тепер клацає сталевими щелепами, аж слухати лячно.

І ще. Коли траплялося, що програвали (а це було дуже рідко), діставав масивний гаман і, розкривши його так, щоб не можна було туди заглянути, вивуджував копійку по копійці. Хоч карбованця, хоч три програє — розплачувався тільки копійками. А виграш гріб весь до себе, довго перераховував, ворушачи губами, потім розкладав на дві купки: одну собі, другу Мадюді. І Мадюді щоразу здавалося, що генералова купка більша.

Місто гуло демонстраціями, кипіло мітингами, гучномовці гриміли над головами палкими промовами, а вони сиділи в своєму сквері, до решти поринаючи в гру.

Хоча й вони не могли не відгукуватися на події довкола.

Заводив розмову один із цивільних: ближче, мабуть, був до життя.

Про тих, що мітингують.

— Кто же там... дупель три... митингует?

— Как кто? — піднімав праву брову (став праворуч!) генерал. — Бандеровцы, кто же еще. Украинского языка им захотелось!.. К стенке их, к стенке! Пулю им в лоб, а не ихнюю мову!

Про студентів, що голодують.

— Матрацы, палатки им посылают! Гробы им надо послать! Гробы!

Про події у Східній Європі.

— Развалили все к чертовой матери! Строили-строили — и развалили. Кровь проливали — за что?.. Эх, проснулся бы Сталин!..

Та найбільше кляли Горбачова. Особливо лютували оті два напарники.

— Все было налажено, всем были обеспечены. Птичьего молока разве что не хватало. Так нет же, надо было этого дьявола генсеком избрать! Перестройки ему захотелось! Доперестраивались, что вся Россия голой задницей светит. Всему миру на потеху.

— Ведь как раньше было? Подходит праздник: Первомай или Октябрьские. Подымешь трубку: "Петро Иваныч? Что там у тебя вкусненького? Икорки, балычка не подкинешь?" — "Будет сделано, Владимир Сергеевич! Присылайте машину". Пошлешь свою персональную, возвращается — полный багажник. Верите, по два холодильника приходилось держать! А сейчас? Откроешь — кефир. Тьфу!

— Обождите, то ли еще будет! Доживем до капитализма — взвоем! Наслухається отаких розмов Микола Захарович — жити на світі

не хочеться.

А тут ще онук...

Кілька днів не заходив до нього в кімнату. А зайшов — онімів: при стіні, під самісіньку стелю, жовто-блакитний прапор, увінчаний тризубом. Не інакше онук носив його на оті збіговиська. А поруч — великий плакат: суціль овальні портрети. Гетьмани України. Підійшов

ближче, придивився: Мазепа, Петлюра... Аж затрусило. Зірвав плакат, роздер, пожбурив під ноги. Ухопив прапор, одірвав полотнище від древка, зламав тризуб. Загорнув усю ту бандерівську погань в газету, щоб люди не бачили, одніс на смітник. Викинув і долоні витер.

Онук як ступив до кімнати — зблід, аж ніс загострився.

— Ви не мали права!.. Не мали!..

— Я тебе покажу право! — закричав на нього Мадюдя. — Это моя квартира! И не смей носить сюда всякую бандеровскую дрянь! Посмеешь еще раз — выброшу и тебя!

— Я й без цього піду!

— Иди-иди, сделай милость! Бандеровцы тебя приютят и накормят!

— І піду! Ноги моєї тут більше не буде!

— Скатертью дорожка!

Хоч і кричав, все ж не вірив у душі, що онук проти ночі піде з дому. А він зібрався похапцем і пішов. На діда навіть не глянув.

"Придет, куда он денется!" — заспокоював себе Мадюдя. Лишився ж одяг зимовий, і книжки, і програвач з платівками. Не лягав спати до пізньої ночі: ждав, що онук ось-ось клацне замком. Він би вийшов назустріч, побурчав для годиться ще трохи та й простив би. Все ж своя кров.

Однак онук не приходив. Прокинувся вранці Мадюдя, робив не робив свою щоденну зарядку, снідав не снідав — подався у сквер: сидіти вдома не міг.

Генерал уже стирчав за столом.

— Опаздываем! — сказав невдоволено.

— Я вчера внука прогнал...

— Правильно сделал! — не поцікавившись навіть за віщо, схвалив генерал.

— Фашистами нас обозвал! — Мадюді й сравді здавалося, що онук обізвав їх фашистами. Та й хіба не сказав, дивлячись на генералітет: "Звіринець"?

— Во-во! Лагеря разорили, тюрмы разрушили, а тепер плачем! Обождите, еще не то будет. Нет страха, нет! Раньше как: провинился — изволь за решеточку. Собственной тени боялись. Зато был порядок. А теперь?..

— Чуть врагом народа не обозвал...

Почувши знайомий вислів, генерал про всяк випадок одсунувся од Мадюді. Постукав по столу кістяшками.

— Что же они не идут? —Кто?

— Да напарники, кто же еще? — з прикрістю сказав генерал. Появились згодом і напарники. Обоє в капелюхах велюрових,

у довгополих плащах габардинових. Колись із такого габардину, в Китаї закупленого, високе начальство шило собі плащі. Генерал змішав на столі доміно, звично запитав:

— Начнем по копеечке?

Мадюдя цього разу грав неуважно: як генерал не смикав бровами, програлись до нитки. Генерал і кричав на Мадюдю, і жбурляв на стіл доміно — того наче обмарило.

Довелося розплачуватися. Мадюдя дістав трояка, поклав і одразу ж пішов, генерал же дотемна вивуджував з гамана свої копійки.

Прийшовши додому, одразу ж заглянув у онукову кімнату. Там було порожньо. Порожньо й голо. Поки Мадюдя грав у доміно, онук таки тут побував. Забрав усе. Не забув навіть древка від прапора.

Ні, не все. Лишив костюм. Новий-новісінький. Світло-сірий, у модну червону клітинку.

Микола Захарович купив його в той же день, коли вони повернулися з Карпат. Приніс, розгорнув:

— Ану примерь!

— Навіщо ви?

— Примерь-примерь!

— Він же, мабуть, дорогий.

— А кому его и носить, как не студенту!

Онук якось аж неохоче вдягнув — костюм сидів на ньому як влитий.

— Импортный, — сказав задоволено Микола Захарович. — Что-что, а шить они, черти, умеют! Не стыдно будет в нем и экзамены сдавать.

І хто його знає, може, й костюм допоміг успішно скласти екзамени. "Встречают все же по одежке..." Онук беріг його, на заняття ходив у лахмітті (як здавалося дідові), костюм же чекав, мабуть, наступних екзаменів. Не дочекався... Сумно висів у порожній шафі.

Іще ніколи не було так гірко Мадюді. Гірко, образливо. За віщо? Що він йому таке погане зробив? Дав притулок — виділив цілу кімнату, годував, зодягав. І ось така дяка...

Не схотів навіть дивитися телевізор. Ліг спати.

Довго вертівся у ліжкові. Чомусь розболілися коліна: як їх не покладеш, болять усе одно. Давалася взнаки служба на Курилах. Майже всі, хто там побував, ставали ревматиками. "Старею, старею. Старость не радость..." Чомусь згадав, що ось уже понад тиждень не провідував могилу дружини: "Завтра пойду обязательно... А кто придет ко мне?.. Кому я буду нужен?.. Этот?.. Разменял деда родного на тряпку бандеровскую!.. Ушел... Ну и уходи, попробуй пожить в общежитии. Если еще место найдется. На стипендию нищенскую. Вспомнишь деда не один раз. Только поздно будет, голубчик!"

Прокинувшись вранці, вперше не став до зарядки. Шуміло в голові, почував себе наче після хвороби. Довго лежав, то поринаючи в мляву дрімоту, то виринаючи з неї, і весь час відчував холодну порожнечу сусідньої кімнати.

"Неужели не придет?"

Весь день підсвідомо прождав онука. Не пішов навіть до магазину, хоч скінчилося молоко й лишився черствий окраєць хліба. Боявся, що піде, а онук явиться і знову зникне.

На третій не витримав — поїхав до університету.

Університет нагадував розтривожений мурашник. Студенти юрмилися гуртами, лунали дзвінкі голоси. "И здесь митингуют, что ли?" Микола Захарович розшукав кафедру (попоштовхавсь, поки допитався). Запитав у молоденької дівчинки, яка сиділа за друкарською машинкою, де знайти студента першого курсу Тараса Мадюдю. Вперше назвав онука на ймення.

Дівчина наморщила носика, щось, мабуть, пригадуючи:

— Мадюдя? Стривайте, Мадюдя...

— Так його зараз в університеті немає, — втрутився молодик, який стояв поруч. — Він голодує.

— Как голодает? — не втямив одразу Микола Захарович.

— Голодує. На площі. Ви що, не знаєте?

Ошелешений, залишив університет. Довго стояв, не знаючи, що робити далі. Врешті вирішив: "Пойду! Пойду и пригоню стервеца домой!" Швидко йшов бульваром Шевченка, спускаючись до Хрещатика. Здавалося, ще ніколи не було так густо людей: пли-вом пливли хідниками. І ще здавалося, що всі люди йдуть тільки в один бік — до центральної площі.

Він швидко йшов, а в голові в такт ході лунали одні й ті самі слова генерала: "Гробы им послать! Гробы!" — і ніяк не міг їх позбутися.

Голодуючих студентів побачив здалеку. Точніше, не самих студентів, а ціле містечко з різнобарвних наметів, розбите під великим пам'ятником Леніну. Кам'яний Ленін застигло дивився прямо на північ, у бік Москви, а тут, під його постаментом гранітним, вирувало інше життя, майоріли жовто-блакитні полотнища, біліли транспаранти й гасла. Між наметами ходили й лежали на підстилках хлопці та дівчата з

білими стрічками на лобах, в усіх були виснажені, бліді обличчя. А в центрі, над найбільшим шатром, звисав прапор із червоним хрестом, і той прапор найбільше переконав Мадюдю, що студенти голодують по-справжньому, що це не дитяча гра, а серйозна, з далекими наслідками акція.

Весь майдан, на якому голодували студенти, був обгороджений шнурівкою, а по цей бік юрмилися збуджені люди, і їх було так багато, що Мадюдя ледь протовпився до огорожі.

— О, й армія появилася!

— І полковник іде голодувати!

— Товаришу полковник! Приєднуйтесь до нас!

Мадюдя не зважав на всі ті репліки: видивився по той бік загорожі високого юнака з червоною пов'язкою на рукаві.

— Товарищ студент, подойдите сюда!

— А українською не можна?

Мадюдя навіть не оглянувся на те дурне зауваження. Стояв, чекав, поки студент підійде поближче.

— Слухаю вас, — чемно сказав молодик.

— Здесь мой внук. Он тоже голодает. Могли бы вы его разыскать?

— А як його звати?

— Мадюдя. Мадюдя Тарас.

— Зараз спробую. Почекайте, будь ласка.

Молодик пішов, а натомість хтось торкнув Мадюдю за рукав. Обернувся: похилого віку чоловік, з білою пов'язкою під сивим волоссям. На лацкані старого піджака — ордени Бойового Червоного Прапора, Вітчизняної війни і Червоної Зірки. "Неужели и этот голодает?" — здивувався Микола Захарович.

— Слушаю.

— Товаришу полковник, дозвольте представитися! Гвардії старшина Яровий. Пройшов усю війну від Волги до Берліна... Тричі ранило і двічі вбивало...

— Слушаю вас! — перебив нетерпляче Мадюдя: чимсь цей чоловік був йому неприємний. Чи ота біла стрічка його дратувала (точнісінько така, як у студентів), чи начеплені демонстративно бойові нагороди — тільки не хотілося вступати з ним у розмову.

— Я чув, ви шукаєте онука, — мовив чоловік, усміхаючись приязно. — Там моя онука теж голодує... А вони там засідають, — показав у бік Верховної Ради. — Засідають і нічого не чують, не знають. Чи глухі, чи сліпі, чи в них дітей власних немає? Що воно за порода така? Га, товаришу полковник?

— Не интересовался, не знаю, — відповів холодно Мадюдя. —Честь имею! — Й одвернувсь. Старий йолоп! Білу стрічку начепив!

Повернувся нарешті студент:

— Вашого онука тут немає.

— Где же он?

— Пошукайте біля Верховної Ради. Там наш десант висадився. "Война! — подумав Мадюдя. — Война настоящая. Уже десанты

высаживать начали. Только против кого вы воюєте, мальчики? Кто за вами пойдет?"

Робити нічого — пішов до Верховної Ради.

Чим вище піднімався вулицею, тим густіше ставало народу. І псі сунули до Верховної Ради.

А попереду стояв нестихаючий гул, який чимдалі ставав голосніший, грізніший.

— "Арсенал" підійшов! — лунали збуджені голоси.

— Ну, якщо вже "Арсенал" піднявся, то це, браття, серйозно!

— Цих хочеш не хочеш, а вислухати доведеться! Двоповерховий будинок Верховної Ради затоплювало людське

море. Тисячі облич — збуджених, весело-зухвалих, обернених до великих вікон, за якими то з'являлися, то зникали розгублені постаті.

— "Ар-се-нал"!.. "Ар-се-нал"!.. — скандував натовп. — Кравчук — до на-ро-ду!.. Кравчук — до на-ро-ду!..

Над натовпом маяли жовто-блакитні прапори. А попереду, лицем до Верховної Ради, біліло велетенське полотнище, піднесене над людськими головами. Мадюдя проштовхався до того полотнища й побачив знайомий силует пам'ятника Богдану Хмельницькому, що на Софійській площі, — Богдан сидів на коні й простягав праву руку в бік

кремлівської башти. Тільки не булаву простягав, а зсукану дулю. І напис великими літерами: "Богдан перебудувався. А ви?"

— "Ар-се-нал"!.. "Ар-се-нал"!.. — гриміло довкола. — Кравчук — до на-роду!.. Кравчук — до на-ро-ду!..

"Где же милиция? Где омоновцы? — оглядався Мадюдя розгублено. — Почему не прекратят безобразие?" Омонівців, з їхніми кийками й щитами, не було видно, а міліція густо стояла вздовж Верховної Ради, відгороджуючи її від народу. І ні напружених облич, ні суворо зведених брів. Стоять, усміхаються, беруть цигарки, що простягають їм із натовпу, закурюють і дають прикурити арсе-нальцям. "Разложились, совсем разложились! Полк бы сюда!"

Мадюдя врешті згадав, чого він сюди йшов. Проштовхався праворуч і побачив на площі перед Верховною Радою з десяток наметів. І постаті з білими стрічками на лобах.

— Товарищ полковник! Дальше нельзя!

— Я к внуку.

— Все равно нельзя. Не положено.

— Позовите старшого! Есть у вас старшой? Підійшов і "старшой" — підполковник міліції.

— Я — полковник погранвойск, заслуженный чекист, — відрекомендувався Мадюдя. — Меня осмеливаются не пропускать! Как это понять?

— Таков приказ, товарищ полковник. Извините, ничего не могу сделать.

І одразу ж відійшов козирнувши. "Мерзавец!"

Мадюдя не став більше й принижуватись. Повернувся, продерся крізь натовп, пішов.

Він ішов, а вслід йому било, штовхало у спину вимогливе й грізне:

— "Ар-се-нал"!.. "Ар-се-нал"!..

4

От і настав час помирати Мадюді.

Його поклали у військовий шпиталь, у палату для важкохворих. Шість ліжок, шість смертних мук, прощань із життям. Стояла особливо гнітюча тиша, що переривалася тільки болісним стогоном. Всі лежали непорушно: ніхто не сидів, не ходив, не розмовляв із сусідами. Кожен був занурений у себе, в свою невиліковну хворобу. Жовті обличчя з розмитими синіми тінями, спиті мукою очі.

Мадюдю поклали в найдальшому закуткові, біля стіни. Лежав геть нещасний і самотній, бо до тих хоч приходили, тих хоч провідували, його ж — ніхто. Тому й одвертався щоразу до стіни, коли хтось заходив до сусідів: дружина, син, дочка чи просто знайомий. Не бачити, не чути співчутливих розмов, що різали прямо по серцю.

Особливо неприємною була сива жінка, яка майже щодня приходила до найближчого по ліжкові сусіда: довгого, як драбина, і худющого, як смерть, підполковника. Вона схилялася низько над ним, віч-на-віч, і шепотіла, шепотіла — годину, другу, третю, наче поспішала висловити все, що було між ними недоговорено. "Сколько можно!" — стогнав подумки Мадюдя, втупившись очима в байдужу білизну стіни. Біль, що день і ніч кублився в ньому, в такі години ставав особливо нестерпним.

Згадував онука — з образою, із смертною тугою, з пекучим жалем до себе. "Ушел!.. Что я такого ему сделал?.." Сльози мимоволі наверталися на очі, він їх витискав зігнутим пальцем, і вони були не гарячі, як у здорової людини, а холодні, аж крижані. Постійно мерзли руки й ноги, хоч як він їх укривав; холод проникав усе глибше, підступав до серця, а воно билося все глухіше й глухіше...

Перед самою смертю, в одну з останніх хвилин, відпущених долею, йому захотілось калини. Отієї, з-під рідної хати, з куща, що

його він приніс із лісу й посадив біля хати ще дитиною. Так захотілося, що здавалося: скуштує зараз хоч ягідку — і смерть відступить. Його синіючі губи заворушилися болісно, смокчучи порожнє повітря, а потім застигли навіки.

Згодом він лежав у великому, для покійників, залі — один на весь зал. Ніхто не заходив, не стояв над труною, не клав у ноги та голову квіти. Стояла ота загусла тиша, яка завжди зависа над небіжчиками, коли вони лежать, усіма забуті, — ні тихих кроків, ні шепоту. Лише перед тим, як виносити, зайшли чотири солдати і стали в почесній варті. Вони байдуже поглядали на виссане мукою, наче з воску виліплене обличчя, на міцно склеплені повіки, за якими не було уже нічого живого: тільки холод і тлін. А на кладовищі, де ховали військових, двоє могильників довбали ломами промерзлу на камінь землю і лаяли покійника, який надумався померти в найлютіші морози.

Потім його підняли й понесли до машини. Засунули під ноги замерзлим солдатам з комендатури, повезли на кладовище. Поспіхом, без промов і сліз, спустили до ями, і музиканти, обпікаючи губи мундштуками, програли кілька тактів похоронного маршу, а солдати звели автомати до неба. Тріснув тричі салют, зганяючи з промерзлих дерев чорне гайвороння, що закружляло вгорі нечистою силою. Всі, хто брав участь у похороні, поспішили до машини, а на кладовищі лишився ще один горбик землі з єдиним казенним вінком від управління прикордонних військ.

З часом над ним поставлять і пам'ятник — безлику піраміду з сірого каменю. І ніхто не підійде, не поцікавиться навіть, хто ж тут похований.

* * *

Отак і догниває в землі нікому не потрібний Мадюдя.